

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРИЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 81(575.2) (043.3)

ИБРАЕВА ДАМИРА АСАНБЕКОВНА

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭЛЛИПСИС КУБУЛУШУ

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2016

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Токоев Таалайбек Токтосунович

филология илимдеринин кандидаты
Түмөнбаева Мира Жээнбаевна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы, дареги: 714000 Ош шаары, Ленин көчөсү 331.

Диссертациялык иш 2016-жылдын 27-октябрында саат 10.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2016-жылдын 23-сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
доцент.

Жайлообаев Б.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин жалпы эле синтаксиси, синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрү боюнча көптөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын натыйжасында кандидаттык, докторлук диссертациялар корголуп, окуу китептери, монографиялар жана окуу куралдары жазылып келүүдө. Ошондой болсо да, кээ бир синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрүн айкындоого атайын көңүл бурулбай, алардын айрымдарынын лингвистикалык табияты алиге чейин такталбаган бойдон калып жатканын байкоого болот. Бул, баарыдан мурун, кыргыз тилинин синтаксисин кандай аспектиден кароо зарыл экендиги бүгүнкү күнгө чейин так ажыратылбагандыгы менен байланыштуу. Илимий эмгектердин басымдуу бөлүгүндө, сүйлөм системасында кездешкен синтаксистик конструкциялар салттуу аспектиден каралып, кеп процессинде сүйлөм теориясына сыйбаган айрым конструкцияларга карата талаш пикирлердин орун алышы, синтаксисти салттуу аспектиде талдоонун натыйжасында жаралган кайчы пикирлер окумуштууларга синтаксистин изилдөө аспектилерин тактоо муктаждыгын жаратты.

Лингвистикалык адабиятта «эллипсис» термини ар кандай мааниде колдонулат. Айрым окумуштуулар кемтик сүйлөмдүн бир түрү катары баа берсе, экинчилери эллипсис толук жана кемтик сүйлөмдүн ортосундагы абалды ээлейт деп эсептешет. Бир жагынан, бул конструкция кемтик сүйлөм катары грамматикалык байланыштардын толук жетилбей калгандыгы, үзүлүп кеткендиги менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан, алар контекстке жана жагдайга жараша өзүнүн түшүнүктүүлүгүн сактайт. Бирок теориялык планда эллипсисдин структуралык кемтигинин маселеси бүгүнкү күндө да чечилбестен калууда. ЖОЖдор үчүн жазылган окуу куралдарында эллипсис кубулушунун грамматикалык табияты боюнча бирдей көз караш жок, ушуга чейин алардын лингвистикалык статусу аныкталбаган.

Мына ушул жагдай жана эллипсис кубулушунун бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде атайын илимий жактан иликтөөнүн объектиси боло электиги алган темабыздын актуалдуулугун айкындап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Илимий иштин темасы И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдети. Илимий иштин негизги максаты кыргыз тилиндеги эллипсис кубулушунун структура-семантикалык, грамматикалык жана функционалдык табиятын аныктоодо турат.

Ошондуктан төмөндөгүдөй конкреттүү милдеттер коюлат:

- Карама-каршы коюлган толук жана кемтик сүйлөмдүн негизги жалпы теориялык критерийлерин аныктоо;
- Кемтик сүйлөмдүн түрлөрүн аныктоо аркылуу анын эллипсис кубулушу менен карым-катышын белгилөө;

- Тил илиминде эллипсис кубулушунун изилдениш тарыхына байкоо жүргүзүү;
- Эллипсистин структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
- Эллипсистин татаал сүйлөм структураларында орун алуу шартын мүнөздөө;
- Эллипсис кубулушунун модалдуу жасалышынын жана маанилик түзүлүшүн айкындоо.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн илимий-теориялык жана метадологиялык базасы катары азыркы синтаксистик илимдин (*орус, кыргыз тил илиминин жана жалпы түркологиядагы*) көрүнүктүү өкүлдөрүнүн жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө арналган эмгектери пайдаланып, ошондой эле, эллипсис кубулушунун жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдөгү семантика-структуралык өзгөчөлүгүнүн табиятын иликтеген эмгектер пайдаланылды.

Изилдөөнүн жыйынтыгын кыргыз жана башка түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Окуу китептерин, куралдарын жана жогорку, орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасын түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн. Ошондой эле ЖОЖдордо кыргыз тилинин синтаксиси жана стилистика боюнча лекция окууда, практикалык, семинардык сабактарды өтүүдө жана бул проблема боюнча мындан аркы илимий изилдөөлөр үчүн өбөлгө болуп бериши мүмкүн.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги эллипсистин семантикалык структура катары алгачкы жолу классификацияланышы жана системага салынышы иштин жаңылыгын түзөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

- Эллипсис кубулушу оозеки жана жазма кеп үчүн мүнөздүү синтаксистик өзгөчө кубулуш;
- Эллипсистин пайда болушунун негизги функциясы сүйлөө каражатынын үнөмдөлүшү;
- Эллипсис кубулушу кептин көркөмдүүлүгүн артыруучу көрүнүш катары өзгөчө экспрессивдик мааниге ээ;
- Эллипсистин татаал сүйлөмдө берилиши, орун алышы сүйлөшүү жана адабий көркөм стилге түздөн-түз тиешелүү;
- Эллипсис – бул семантикалык жактан толук (*мааниси боюнча жетишээрлик*) сүйлөм, ал эми грамматикалык байланыштын үзүлүп кеткендиги анын экспрессивдүү мүнөзүн аныктап турат;
- Эллипсис кубулушу оратордук кепте, көркөм адабиятта текстке динамикалуулукту, көркөмдүүлүктү, экспрессивдүүлүктү артыруучу стилистикалык каражат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Темага байланыштуу факты-материалдарды жыйнап, аларга конкреттүү лингвистикалык илик жүргүзүү

аркылуу илимий-теориялык тыянактар чыгарылды. Эллипсис кубулушунун тил илиминдеги ордун ачып, изилдөөдөн алынган натыйжалар, жоболор, корутундулар менен сунуштар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Иштин мазмунун түзгөн материалдар И.Арабаев атындагы КМУда, К.Карасаев атындагы БГУда, КР Улуттук илимдер академиясында, Казакстандын ОКМФ академиясында болуп өткөн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө окулуп, жарыяланды. Кыргыз Республикасынын ЖАК тарабынан расмий каттоого кирген жыйнактарга 13 илимий макала түрүндө жарыяланган. Мындан тышкары, «Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 2012-жылдын 22-августундагы №578 - Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын ишин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларды бекитүү жөнүндө» токтомуна өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу» Кыргыз өкмөтүнүн 2015-жылдын 30-июнундагы №542 – токтомунун негизинде «РИНЦ» «SCOPS» системалары аркылуу индексителүүчү илимий басылмада 4 илимий макала жарык көргөн.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы он жети илимий макала Кыргыз, Казак Республикаларында, Американын Бостон, Чарлстон шаарларында жана Россиянын Москва шаарында, Австриянын Вена шаарында Жогорку аттестациялык комиссиясы реестринде сунуш кылынган басылмаларда жарык көргөн.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутунду бөлүмдөн жана колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты менен милдеттери, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, апробацияланышы, илимий-теориялык жана практикалык мааниси аныкталып, иштин түзүлүшү боюнча кыскача маалыматтар камтылган.

Биринчи бап «**Изилдөөнүн жалпы илимий-теориялык негиздери: изилдөө боюнча илимий адабияттарга сереп**» деп аталат да, эллипсис кубулушунун келип чыгышы, колдонулуш чөйрөсү каралат.

Бул синтаксистик кубулушка өз мезгилинде салттуу аспектиде *А.Х. Востоков, А.А. Шахматов, А.М. Пешковский, В.В. Виноградов, И.А. Липова А.П. Сковородников, И.А. Попова, кийинчирээк Ю.В. Ванников, Г.А. Рыбакова, А.С. Бугусловский, Г.А. Золотова* сыяктуу көрүнүктүү тилчи-илимпоздор көңүл бөлүп, анын лингвистикалык табиятын аныктоого аракеттенишкен. Ал эми түркологияда, *Ф.С. Сифиуллина, З.И. Будагова, Р.Г. Сибагатов А. Назаров, А. Мурадов, М.Б. Кетенчиев, М.З. Закиев, Ж. Валиди ж.б.* эллипсис кубулушуна көңүл бурушуп, өзгөчө кемтик сүйлөмдүн табиятын ачып беришкен. Кыргыз тил илиминде болсо, эллипсис кубулушу атайын изилдөөгө алынбаганы менен анын айрым жактары талдоого

алынып да келди. Бирок ошого карабай бул маселе ар тараптан, олуттуу изилдөөгө алынбай кала берүүдө. Алсак, эллипсистин семантикалык жана структуралык табияты, колдонулуш чөйрөсү жана тилдин тигил же бул кубулуштары менен болгон карым-катышы өңдүү маселелер окумуштуулар арасында ача пикирлерди жаратып келет. Бул маселеге кыргыз тил илиминде *А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубекова, С.Мусаев, Т.Токоев* ж.б. илимпоздор өз эмгектеринде көңүл буруп келгендигин көрөбүз.

Эллипсистин структуралык кемтигинин маселеси бүгүнкү күндө да чечилбестен калууда. Лингвистикада ушул маселе боюнча карама-каршы үч түрдүү көз караш бар: тилчилердин бир тобу (*Ванникова, Скребнев, Морозова ж.б.*) мындай сүйлөмдөрдө катышпаган баяндооч бул сүйлөмдөрдү кайра түзүүдө белгилүү болот, анткени анда баяндоочтун курамындагы экинчи даражадагы мүчөлөр бар деп эсептешет. Мындай учурда эллипсис кемтик сүйлөм менен жакындашып кетет. Экинчи пикирдегилер (*Реунова, Ахманова, Меньшиков ж.б.*), тескерисинче, эллипсис кубулушун анын негизин түзгөн атооч жөндөмөдөгү зат атооч «жашоосу менен да, формасы менен да, мааниси менен да этишке көз каранды» деп белгилешет. Үчүнчү көз карашты жактоочулар (*Закиев, Кетенчиев, Скобликова, Виноградов ж.б.*) эллипсисти салттуу синтаксистин объектисинен бөлүп, синтаксистин экинчи деңгээлине, тактап айтканда, экспрессивдик синтаксистин өзгөчө бир кубулушу катары баа беришет. Демек, эллипсис кубулушу, кемтик сүйлөмдүн бир түрү катары эмес, кемтик синтаксистин парцелляция, сегментация, апозиопезис сыяктуу экспрессивдик кубулуштарынын бири экендигин далилдешет.

Жалпы тил илиминде эллипсис кубулушунун маселесин изилдөөнүн узак тарыхы бар. Эллипсис кубулушу изилдөөнүн объектисине байыркы убакта эле кирип, лингвисттердин арасында ар түрдүү талкууларды жаратып келген. Көптөгөн жылдар бою эллипсис кубулушун ага жакын кубулуштардан чектеп ажыратууда далай талаш-тартыштар жаралды, ар түрдүү пикирлер пайда болду. Ошондой болсо да, эллипсис проблемасы дайыма лингвисттердин кызуугусун арттырып келген. Көптөгөн жылдар аралыгында изилдөөчүлөр бул кубулушту түшүндүрүүгө, анын негизги белгилерин табууга, ар кайсы тилде эллипсис кубулушунун классификациясын сунуштаганга аракет кылып келишет.

Кыргыз тил илиминде жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн теориясына арналган изилдөөлөр менен катар кемтик сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө, уюшулушуна, колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө тиешелүү маселелерди чечүү синтаксис илиминин маанилүү маселелеринен болуп келет. Буга чейин бул түшүнүктүн синтаксистик изилдөөлөрдүн объектиси катары алган орду, аталышы, колдонулуш чектери, белгилери жөнүндө жалпы мүнөздөгү изилдөөлөр кыргыз тил илиминде белгилүү деңгээлде жүргүзүлгөн (*Ы. Жакыпов, 1958, 1975; А.Жапаров, 1966, 1980; Б.Тойчубекова, 1983; А.Иманов, 1995, 1998*). Бирок Б.Тойчубекованын кемтик сүйлөмдөргө карата атайын изилдөөсүн эске албаганда,

грамматикалык-структура-семантикалык жагы менен катар коммуникативдик-функционалдык аспектиде уюшулушун кеңири аныктоочу жаңы багыттагы изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Ошондуктан кемтик сүйлөмдөр пикир алмашуу процессинде кепти уюштуруучу тилдик каражаттардын бири катары кыргыз тилинде атайын изилдөөнүн объектиси болуп кеңейтилип, толукталып каралууга муктаж.

Экинчи бап «**Эллипсис кубулушунун жөнөкөй сүйлөмдөгү орду**» талдоого алынат. Бир эле маселени, окуяны, кубулушту мүнөздөөдө толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да катышат. Ошого карап, толук сүйлөм менен кемтик сүйлөмдү бири-бирине карама-каршы коюу же аларды үстүртөн салыштыруу ылайыксыз. Ошол эле мезгилде алардын бири-бирине карым-катышы, байланышы болбогон синтаксистик категориялар катары кароо да бир жактуу, анткени бир эле көрүнүштү, окуяны сүрөттөөдө толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да катышкандыктан, алар жалпы мазмундун тематикалаш бөлүктөрү болуп эсептелет. Бул жагынан алганда, алар, албетте, өз ара байланышта болору шексиз. Бирок структурасы боюнча булар бирдей эмес, анткени толук сүйлөмдүн да, кемтик сүйлөмдүн да өздөрүнө гана мүнөздүү структурасы жана синтаксистик семантикасы бар.

Кемтик сүйлөм менен эллипсис кубулушун окшоштуруу керекпи? Бул багыттагы изилдөөлөр да карама-каршы эки көз карашты пайда кылган. Айрым лингвисттер «кемтик» жана «эллипсис» деген сын атоочторду синонимдер катары кабыл алып (Ш.Балли, П.А. Лекант, Л.И. Коретникова, Ф. Брунт ж.б.), экинчилери эки түшүнүктү бири-биринен айырмалашат.

«Сүйлөм жөнүндөгү окуу сүйлөмдүн тигил же бул тизмектеринин классификациялуу принциптеринин, алардын семантикалык, структуралык, функционалдык түзүлүштөрүнүн бири-бири менен бекем байланышта, бирин-бири толуктап, тактап, бирин-бири шарттап турган мүнөздө аныкталышын, ошого ылайык чечилишин талап кылат. Ошондо сүйлөм жөнүндөгү маселе бир жактуу каралып, бир жактуу чечилбестен, синтаксистик элементтердин өз ара таасир этүүчүлүк мүнөзүнө, бирин-бири аныктап, тактап турган кырдаалына ылайык мүнөздөлөт. Ал эми синтаксистик категориялардын бекем байланышта алынышы маселенин объективдүү чечилиши үчүн гана көмөкчү болот. Ушундайча мүнөздө каралуучу синтаксистик категориялардын бири лингвистикада кемтик сүйлөм деген түшүнүк менен байланышта каралып жүргөн **эллипсис кубулушу**» [Мусаев, 1984].

Диалогду түзүп турган сүйлөмдөр синтаксистик семантикасы боюнча бири-бирине байланыштуу. Кептин мындай маектешүү ыкмасы айрыкча көркөм адабиятта көп колдонулат. Ушул ыкма боюнча биринчи тараптын суроосу, ою жооп иретинде толук улантылат (*толук жооп берилет*), же анын, мурда айтылган ойдун, орчундуу бөлүгүндө гана жооп берилет. Андай шарттагы жоопто сүйлөмдүн бир же бир нече мүчөсү гана айтылып, калгандары көмүскөдө кала берет.

Мисалы:

-Кандай ырларды ырдашчу эле?

Ар кандай балдардын ырларын. Эсимде жок.

Балдарды эмнеге окутчу? Эмнени жаздырчу эле?

Тамгаларды, кадимки эле сөздөрдү жаздырчу.

-Мисалга, кайсы сөздөрдү?

Кайсы болмок эле. Эсимде жок. (Ч.А.)

Бул диалог кебиндеги асты сызылган сүйлөмдөр кемтик сүйлөмдөр.

Эгерде кемтик сүйлөмдөр сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсүнүн базасында түзүлсө, анын айтылбай калган сөздөрү (*сүйлөм мүчөлөрү*) мурда айтылган толук сүйлөм аркылуу, б.а., контекст аркылуу белгилүү болуп турат. Ал эми анын жооп катары айтылган сөзүнүн да синтаксистик милдетин аныктоого, б.а., сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экендигин да так аныктоого болот.

Ал эми эллипсистер кемтик айрым кырдаалдарда сүйлөмдүн семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүнө маанилүү роль ойнобогон сөз же сөз тизмектеринин сүйлөмдүк түзүлүштө түшүп калышы айкын көрүнүп турат. Көпчүлүк учурда баяндоочтук структурасынан түшүп калган элемент сүйлөмдүн жалпы семантикасынан даана сезилип турат, бирок стилдик жактан так, ойдун толук берилиши сакталып, түшүнүктүү ой жыйынтыкталып турат: Мисалы:

1. Бул теориялык жобого анык аргумент табуу (А.Б.).

2. Энергетика министринин кызматына ошол тармак боюнча адис жетекчи келиши дүрүс. («КТ»).

3. «Эссенциале-Форте» боордун клеткаларын калыбына келтирүүдө башка препараттарга караганда натыйжалуу дары («КТ»).

Бул сүйлөмдүк конструкциялардын ар биринде анан структурасын түзүп турган элементтер өтө тыгыз маанилик катышта болуп, мазмунга ээ болгон структуралык-семантикалык бирдикти түзүп турат. Бирок алардын ар бириндеги синтаксистик семантикадан этиштик баяндоочтордун структуралык каражаттын керек экендиги салттуу мүнөздө билинип турат. Биринчи сүйлөмдө «**болот**», экинчи сүйлөмдө «**болот сыяктанат**», үчүнчү сүйлөмдө «**болуп эсептелет**» деген этиштик компоненттердин кыскарып колдонулгандыгына байланыштуу жалпы сүйлөмдүк структура кескин өзгөрүүгө учурап, сүйлөмдү мүчөлөштүрүүдө да бул процесстин таасири ачык байкалгандыгына күбө болобуз. Анткени кемтик сүйлөмдөрдө контекстке карата, кырдаалга карата, диалогдун өзгөчөлүктөрүнө карата мүнөздөлүп, сүйлөм мүчөлөрүнө карата талдоодо тилден тышкаркы каражаттар (*контекст, кырдаал, вербалдык эмес каражаттар*) таасир этип турса, эллипсистер формалдык түрдө кыскарып же айтылбай калган сүйлөм мүчөсүнүн ордун конструкциянын ичиндеги элементтер толуктап, б.а., көбүнчө кыскарып этиштик баяндоочтун милдетин формалдуу түрдө атооч сөздөр аткарып калгандыгын байкайбыз.

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде **«болот»** деген этиштик баяндоочтун милдеттин «кыйыныраак» деген сын атооч, экинчисинде **«болот эле»** деген этиштик баяндоочунун милдетин **«дурус»** деген тактооч, үчүнчүсүндө **«болуп эсептелет»** деген этиштик баяндоочтун функциясын **«дары»** деген зат атооч аткарып, функционалдык өтмөлүүлүк орун алгандыгын көрүүгө болот.

Эки тутумдуу сүйлөм менен эллипсис кубулушуна кайрылсак. Албетте, тил логиканы, грамматиканы жана риториканы изилдеп үйрөнүүнүн предмети деп эсептөөнүн тарыхый тамыры Аристотелден тарта *И.Кант*, *В.Ф.Гегель*, *М.В.Ломоносов*, *А.А.Барсов*, *К.Ф.Беккерге* чейинки философ окумуштуулар менен тилчи илимпоздордун жалпы жоболорунда кездешет. Натыйжада, синтаксистик айрым категориялар менен логикалык категориялар аралаш талдоого алынган. Сүйлөмдүн нормасы жана үлгүсү катары субъект, байланыштыргыч жана предикат схемасы алынып, ал нормадан четтеп келсе, «кыскартылган», «көмүскөдө калган», «бузулган» ж.б. сүйлөмдөр катары эсептелген.

Эллипсисдин эки тутумдуу сүйлөмдөргө карата катыштыгы бар экендиги жөнүндө ушул күнгө чейин эч ой айтылбай келди. Синтаксис боюнча адабияттарда эллипсисти салттуу түрдө кемтик сүйлөмдөргө тиешелүү каралышы да бир беткей пикир келишпестиктерге алып келүүдө.

Ал эми эллипсис кубулушуна дуушар болгон конструкциялардын көпчүлүгү структуралык түзүлүшү боюнча эки тутумдуу сүйлөм түзүлүшүнө жакындыгы ачык сезилет. Анткени кептик кырдаалдарда сүйлөмдүн айрым компоненттеринин семантика-функционалдык жактан маанилүү роль ойнобогон элементтеринин түшүп калышынын натыйжасында пайда болгон эллипсистик конструкцияларга салттуу синтаксис аспектисинин баа берүүдө анын тутумунун толук болушу, т.а., сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук катышып турушу аны эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм катары каралышына алып келет. Этиштик баяндоочтун айтылбай калганына байланыштуу конструкциядагы атооч жана тактоочтордун баяндоочко карата функцияланып кетиши, мындай конструкцияларда структуралык толуктуктан эч шек туудурбайт.

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык негизи эки баш мүчөдөн – ээ менен баяндоочтон турат. Мисалы: **Өзүм ал күнү кызматта болдум** («ЭТ»). **Биз бул мелдеште биринчиликти алдык** («КТ»).

А.Жапаров, А.Имановдор белгилегендей, «кыскартылган баяндооч» тууралуу теориялык ойду бекемдей албайт, себеби «кыскартылган» элемент конструкциянын өзгөчөлүгүнө жараша башка элементтин «функциялашуусунун» натыйжасында ошол эле конструкция чегинде калыбына келип, бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн кескин айырмалап, мындай синтаксистик түзүлүштөр структура-семантикалык жагынан эки тутумдуу сүйлөмгө жакындыгын далилдеп турат. Мисалы: Эт этке, сорпо бетке (макал). Эгин мамлекетке («СК»). Актив колхозго. Малчылар кыштоого.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук катышып турушу эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн негизги грамматикалык белгиси болгондуктан, салттуу синтаксис аспектиде эллипсис функционалдык жактан баш мүчөлөрдүн толук катышып тургандыгы менен эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмгө структуралык жакындыгы эч талашсыз. Анын пайда болуу жолу коммуникативдик-экспрессивдик деңгээлде далилденүүчү маселе болуп эсептелет.

Ал эми бир тутумдуу сүйлөмдөргө кайрыла турган болсок. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмалоо, аларга тиешелүү структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүү орус тилчилери – *Д.Н.Овсянко-Куликовский (1912), А.А.Шахматов (1941), В.В.Виноградов (1955), А.М.Пешиковскийлерге (1956)* таандык.

Алгачкы түркологиялык адабияттарда сүйлөмдүн бир тутумдуу жана эки тутумдуу түрлөргө бөлүнүшү жөнүндө айкын пикирлер айтылбаса да, М.А.Казем-Бек, Л.З.Будаговдор түрк тилиндеги этиш сөздөрдүн жак категориясына байланыштуу айрым пикирлерин билдирүү менен бирге, жөнөкөй сүйлөмдөр белгисиз жактуу жана жаксыз формаларды кездеше тургандыгын белгилешкен [Казем-Бек, 1839, 366-367; Будагов, 1857, 278].

Кайсы гана тилде болбосун, сүйлөмдүн эки тутумдуу түрүн кеңири изилдебесе, бир тутумдуу түрүнүн такталышы мүмкүн эмес. Орус тил илиминдегидей эле, жалпы түркологияда да сүйлөмдүн милдеттүү түрдөгү эки тутумдуулугу, б.а., ээнин да, баяндоочтун да катышып турушу жөнүндөгү теория узак убакыт үстөмдүк кылып келген. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык негиздери баш мүчөлөрдүн биринен – же ээден, же баяндоочтон түзүлөт. Мисалы: *Мындамын. Эмне болуп кетти?* (А.Т.). *Кеттик. Жүрү* (М.Т.). *Теңтушпуз. Бирге окудук* (М.А.).

Жогоруда эскертилгендей, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бир гана баш мүчөсү болот да, ал зат, окуя, кубулуш, өнүгүү-өсүү процесси, ал-абал жөнүндө кабарлоо менен, сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын көрсөтүп, бир эле мезгилде сүйлөмдүн негизги белгилерин – предикатавдүүлүктү, модалдуулукту, интонативдик жактан уюшулгандыкты билдирип турат.

Эллипсисте, тескерисинче, этиштик баяндоочтун сүйлөм структурасынан кыскарып калышы менен мүнөздөлөт. Сүйлөмдүн жалпы мазмунунан же контексттик кырдаалдан түшүп калган этиштик каражат ачык-айкын болуп турса да, аны калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгү сезилип турса да, аны кошууга, калыбына келтирүүгө эллипсистин ички мазмуну, структура-семантикалык өзгөчөлүгү мүмкүндүк бербейт. Конструкциянын ички мазмунуна, айтылышына ылайык колдонулуу менен, берилген ой ашыкча тилдик каражаттардан арылып, кыска, тактыкка жол берилип, өзгөчө стилдик ыкма пайда болот да, ал экспрессивдик маанини күчөтөт. Колдонулушу жагынан да активдүүлүккө, жыйынтыктуулукка жетишилет. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдөгү жагы белгилүүлүк жана жаксыздыкты билдирүүчү этиштик баяндооч

эллипсистик конструкцияларга мүнөздүү болбой, бирок ал предикативдик ядрону толук сактоо менен, эки тутумдуу сүйлөмгө жакындашат, айтылбай калган элемент атооч сөздөр аркылуу функцияланып, өзгөчө трансформациялык ыкма аркылуу уюшулгандыгын белгилей кетмекчибиз.

Этиштик баяндоочтор эллипсисте синтаксистик маанилик катышта келген барыш, табыш, илик жөндөмөнүн мүчөлөрү улана келген сөздөр, атрибутивдик айкаштар жана жандоочтор аркылуу уюшулуп, сүйлөм моделдеринин аягында келген тике толуктоочтор аркылуу түзүлгөн эллипсистик конструкциялар бир тутумдуу сүйлөмдөр менен окшошуп кетет. Бул окшоштук тек гана эллипсисте ээнин кыскарып калышына байланыштуу. Кыскартылган этишти мажбурлап калыбына келтирүүдө бир тутумдуу сүйлөм көзгө элестелет.

Мисалы: ***Жаңы жылыңыздар менен! (Куттуктайбыз). Кыргызстандын айыл-чарбасын өнүктүрүүдө зор салымын кошуп жаткан дыйкандарга чоң рахмат! (ыбызды айтабыз).***

Демек, эллипсис, бир жагынан эки тутумдуу сүйлөмдөргө, экинчи өзгөчөлүктө бир тутумдуу сүйлөмдөргө формалдуу жакындыгы болсо да, аны калыбына келтирүүдө экспрессивдүүлүк төмөндөп, айтылуучу ойдун максатына да доо кетиши мүмкүн. Ошондуктан эллипсис өзгөчө синтаксистик кубулуш катары айырмаланган конструкция тибин катары каралышы зарыл.

Ал эми кемтик сүйлөмдөр синтаксистик-семантика-структуралык табияты менен бирге эле, колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай жеке өзүнө гана тиешелүү өзгөчө мүнөздөгү функцияга да ээ. Ошондуктан кемтик сүйлөмдүн формалык, грамматикалык жагын гана эмес, кемтик кырдаалдагы семантикалык уюшулушун изилдениши да маанилүү деп эсептейбиз.

Үчүнчү бап «Эллипсис кубулушунун татаал сүйлөмдөгү орду» деп аталат да, эллипсис кубулушунун татаал сүйлөмдөгү орду, колдонулуш чөйрөсү иликтенет. Адамдын башка бирөөгө билдире турган ою структурасы жагынан жөнөкөй же татаал түрдө болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу андай ой-пикирди тилдик материалдардын негизинде туюндуруучу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан жөнөкөй же татаал формада уюшулат.

Татаал сүйлөмдөгү (жөнөкөй сүйлөмдүн артыкчылыгы) эллипсистин келип чыгышынын шартына татаал сүйлөмдүн курамына кирген, эки же бир канча багыныңкы байланыш алар бири-бири менен белгилүү структуралык, маанилүү жана функционалдык мамиледе киргендери тийиштүү. Эллипсис кубулушунун өзгөчөлүгү болуп кыскартуу, тактап айтканда, сүйлөмдүн кыскартууга учураган түгөйү эсептелет. Мисалы:

Күрмөңдү кий (болбосо үшүйсүң) – Күрмөңдү кий (эгерде кийбесең), анда үшүйсүң (М.Э).

Эллипсис көп учурда бир мааниде калыбына келе бербейт, бирок калыбына келтиргенде, семантикалык жактан натыйжа бирдей болуп чыгат.

1. Лексика-семантикалык биргелешкен жагдайга мүнөздүү болгон сөз. Алар контекстте артыкчылык касиетке ээ, ошондуктан түздөн-түз багыныңкы байланышты уюштурууга толук жөндөмдүү.

Мисалы, багыныңкы байланыштагы сөз айкашында (*керебетке жатуу, бүктөмө керебет*) башкаруу жана ыкташуу байланыштарын көрөбүз. ***бүктөмө керебет*** – бул эс алуу үчүн (*уктоо*) ылайыкталган эмерек. *Алиман бүгүн келет* – *бүктөмө керебетти жай (кайда?)*. ***Алиман келет*** – (*ага уктоо үчүн орун керек*) ***бүктөмө керебетти жай***.

2. Категориялуу – семантикалык жагдайга мүнөздүү болгон сөз. Бул сөз сөздүн бир бөлүгүнүн бир түрдүү лексикалык тобуна таандык. Жалпы түгөй (*же түгөйлөр*) бул сөздү бир түрдүү лексикалык тобуна мүнөздүү кылып көрсөтөт. Жалпы түгөй (*же түгөйлөр*) аны бир түрдүү топко бириктирет. Алар бир түрдүү байланыштыргыч катарды пайда кылышы мүмкүн: ысык, суук, жаан (*категориялдуу-семантикалык түгөйдө бириккен «аба ырайынын шарты» семантикасына байланыштуу колдонулат*). Бул түгөйлөр, татаал сүйлөмдөгү эллипсиси жок түзгөнгө мүмкүндүк берет. Мисалы: ***Бизде бул жайда ысык болду, – аларда тынбай суук жана жаан***, мындай татаал сүйлөм эллипсиси аралыктагы түгөйүнө таандык: ***Бизде бул жайда ысык болду – аларда Ысык-Көл жээгинде, эс алуучулар кетип жатышты. Бизде ысык болду – (аларда суук болду) – ошондуктан эс алуучулар кетип жатышты***.

Эллипсис кубулушунун кыскалыгы, тактап айтканда, баяндоочунун айтылбай калышы биринчиден, сүйлөм оозеки айтууга ылайыкташтырылса, экинчиден, баяндоочун оңой эле калыбына келтирүүгө негиз түзөт. Мисалы: ***Мына ушул ийгиликтер – биринчи кезекте, ишканада социалисттик мелдештин кеңири кулач жайышынын натыйжасында (болот) (болуп саналат)***.

Эллипсис кубулушунда кыскартылган компоненттердин орун алышы структуралык норма болуп саналат. Биз талдоого алынып жаткан татаал сүйлөмдөрдө да ушундай көрүнүштөргө дуушар болобуз. Мисалы: ***Ушунун өзү эле – «Манастын» узун өмүрүнүн өлчөмсүз салмагынын тандырбас күбөсү (болот) (болуп саналат)*** («МГ»). Кашаага алынгандар баяндоочтук семантика-структурадан айкын билинип турат.

Эллипсис кубулушунун татаал сүйлөмдөрдө пайда болушуна назар салсак. Эллипсистин пайда болушу жана колдонулушу жөнөкөй сүйлөмдөрдө кандай болсо, татаал сүйлөмдөрдө да ошондой шартта болот.

Жалпы шартта тилдин бардык деңгээлинде эллипсистин пайда болуу булагы катары оозеки кеп эсептелерин белгилөө зарыл. Демек, пикир алышуунун баштапкы формасы болуп оозеки кеп эсептелет. Ушундай мааниде алганда кемтик жана эллипсис кубулушунун (*жөнөкөй жана татаал*) да «мекени» болуп оозеки кеп эсептелет.

Эллипсистин пайда болушунун дагы бир себеби жөнөкөй жана татаал сүйлөмдө сөздүн пикир алышуудагы динамикалуулугун, маалымат берүүнүн нормалдуу темпин кармоодо турат: Эллипсис болбой калса, тилдин маалымат берүү темпи жетишээрлик созулган текстте басаңдамак эле. А бул болсо, маалыматты мындан ары берүү практикасында иш жүзүнө ашпай калуусуна алып келмек.

Татаал сүйлөмдүн бир бөлүгүндө колдонулган мүчөсү түшүп калган татаал сүйлөмдүн бир бөлүгүн түзүүчү кемтик сүйлөмдөр. Мындай сүйлөмдөр «кемтик сүйлөм» деген терминдин шарттуу экендигин белгилейт. Мисалы: *Ал бир колунда кетменди кармады, ал эми экинчисинде наны менен айраны бар эле* - деген тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн экинчи бөлүгүндө биринчи сүйлөмдө аталып кеткен баш мүчөлөр колдонулган эмес.

Сөз айкашы кемтик колдонулган сүйлөмдөр: *Мен үн салып, сайраган куштарды кармоо менен алектенейин деп чечтим, мага ал менен жанды жакшыраак багууга болчудай сезилчү: мен кармасам, чоң энем – сатмак.* Мындай кыскартуулар татаал сүйлөмдүн структурасында бир түрдүү сөздөр менен кайталоолорго байланыштуу.

Ушундай мааниде, эллипсис татаал сүйлөмдүн жалпы колдонулушу жөнөкөй жана татаал сүйлөм үчүн бирдей шартка ээ болуп, алардын оозеки сүйлөөдөн калыптанып, жазма стилге өткөндүгүн баса белгилөөгө болот. Бул айтылган факт коммуникативдик актыда толук далилденерин жогорудагы мисалдар айгинелеп турат.

Эллипсис кубулушунун стилдердеги ордуна байкоо жүргүзсөк. Стиль түшүнүгү тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланышта каралат. Тилдик ал кызматтар – пикир алышуу, кабарлоо жана таасир этүү. Тилдин коомдук кызматы адабий тилдин стилдеринин чегин белгилейт. Мисалы, сүйлөшүү стили тилдин пикир алышуу кызматына, илимий жана иш кагаздар стилдери тилдин кабарлоо кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир этүү кызматына көбүрөөк муктаж.

Эллипсисти конструкциянын пайда болушу анын ачык-айкындыгын күчөтүү менен конструкцияны динамикалуу, экспрессивдүү касиетке алып келет. Айтуучу /жазуучу өзүнүн атайын коммуникативдик ниетин билдирүү үчүн ушул сыяктуу конструкцияларды пайдаланышат. Ошондуктан эллипсисти экспрессивдүүлүктүн синтаксистик каражаты катары, кароого болот. Мисалы: *Деги, кереметтүү жер go!* (Ч.А.). Мында *кереметтүү жер* күчтүү сезим менен айтылып, анын кооздугуна суктануу менен экспрессивдик боёк берилген, бирок кайсы жер жөнүндө көмүскөдө калган.

Эллипсис илимий жана официалдуу – иштиктүү стиль үчүн да норма болуп эсептелбейт, бирок оозеки сүйлөшүүдө нормативдүү кубулуш катары эсептөөгө болот. Оозеки кепте калыптанган эллипсис лексика–семантикалык толуктоонун, интонациялык өзгөчөлүгүнүн коштогон кырдаалдын базасынын ж.б. жардамы менен чечмеленет.

Эллипсис татаал сүйлөмдөр сүйлөө жана адабий-көркөм стилдерде кеңири берилген, ал эми публицистикалык стилде көп эмес, калган стилдерде абдан чектелүү колдонулган. Эллипсис татаал сүйлөмдөр көркөм чыгармаларда сүйлөө кебин «баяндоону жандандыруу» үчүн, ошондой эле динамикалуулукка жетишүү үчүн, эмоциялык чыңалууну киргизүү максатында көркөм чыгармаларда пайдаланылат. Публицистикалык стилде эллипсис татаал сүйлөмдөрдү пайдалануу өзгөчө көркөмдүккө, динамикалуулукка, сүйлөө кебинин жандуу болушу максатында колдонулат.

Көркөм чыгармада эллипсис татаал сүйлөмү кеңири колдонулат жана эки негизги функцияны аткарат: сүйлөшүү кебинин кыска жана так берүү функциясын жана «сыпаттоонун жандуулугу» функциясын. Ал окуянын тез алмашуусун көрсөтүп, динамикалуулукту сыпаттоонун жүрүшүнүн курчугандыгын белгилейт.

Ошол себептүү эллипсиске байланышкан маселелер ар дайым тилчилердин, адабиятчылардын, жазуучулардын жана журналисттердин кызыгууларын жаратып келет. Мында публицисттик макалалардын, айрыкча, гезиттердин тилинин (*себеби, гезит дайыма көркөм каражаттарды, жаңы нерселерди издейт*) лексикалык курамын изилдөөгө абдан көңүл бурулуп келген. Себеби, публицистиканын негизги милдети болуп, бир маалымат берүү эле эмес, окурмандарга да таасир эте билүүсү саналат.

Жыйынтыктап айтканда, татаал сүйлөмдүн тутумунда келген жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмгө айрым белгилери боюнча окшош келсе, кээ бир белгилери боюнча кескин айырмаланып турат. Экөөнүн ортосундагы окшоштук, негизинен, алардын грамматикалык структурасы (*түзүлүшү*) менен тыгыз байланыштуу. Татаал сүйлөмдөгү эллипсистин келип чыгыш шартына татаал сүйлөмдүн курамына кирген эки же андан ашык багынынкы байланыш бири-бири менен структуралык, маанилик жана функционалдык катышта болуп, татаал сүйлөм структурасынын жана анын бөлүгүн түзүүчүнүн өз ара аракеттенишинде аныкталат.

Төртүнчү бап «**Эллипсис кубулушунун модалдуу сүйлөмдөгү орду**» деп аталып, субъективдүү жана объективдүү модалдуулукта эллипсис кубулушу каралат. Модалдуулук сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири болуп эсептелет. «Модалдуулук категориясы – сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон мамилесин жана ал ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон катышын билдирүүчү категория» [Аз,к.ад.тили, 2009,506 б].

Академик, Б.О.Орузбаева «Лингвистикалык терминдердин кыргызча орусча сөздүгү (1972) аттуу китебинде төмөндөгүдөй белгилейт. Модалдуулук – сүйлөөчүнүн айтылып жаткан окуяга болгон мамилесинин ар кандай кырдаалын билдирүүчү ар түрдүү жардамчы сөздөрдөгү маани; Мисалы: тактоо (*же,ведь,да*); тануу (*не, ни*); суроо (*ли*); шарт (*бы*); буйруу

(*пусть, пускай, давай-ка*); каалоо-ниет (*хотя бы, лишь бы*); күмөн (*де, мол, якобы*) ж.б. [Орузбаева, 1972,175б]. Ал эми сүйлөмдүн модалдык маанилерин аныктоодо интонациянын ролу абдан чоң. Интонациянын негизги элементтери болгон басым (*сөздү, сүйлөмдү айтканда интонациянын бийиктигинин модуляциясы*), тембр (*ыргак*) булар сүйлөмдүн мүнөзүнө карай анын модалдык маанилерин бири-биринен ажыратып турат.

Сүйлөмдүн модалдуулук маанисин билдирүүдө интонация 3кө бөлүнөт: Суроолуу, илептүү жана жай болуп. Мындай учурда интонация сүйлөмдүн структурасы менен тыгыз байланыштуу болот. Бул жагынан алганда кайсы гана типтеги сүйлөм болбосун жогорку 3 интонация менен айтылат.

Ал эми сүйлөмдүн модалдык маанилерин аныктоодо интонациянын ролу абдан чоң. Интонациянын негизги элементтери болгон басым тембр (*ыргак*) булар сүйлөмдүн мүнөзүнө карай анын модалдык маанилерин бири-биринен ажыратып турат.

Модалдык маанилеринин өнүгүшүнө карай интонациянын табияты сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан уюштуруучу маанилүү каражаттардын бири катары келиши менен эле чектелбестен, ал сүйлөмдүн ар кыл модалдык типтерин, маанилерин уюштуруучу грамматикалык каражат катары да чоң роль ойнойт. Тактап айтканда модалдуулук сүйлөмдүн бардык түрүнө мүнөздүү. Сүйлөмдүн чындыкка болгон катышынын жалпы мааниси грамматикада модалдуулук деп аталат. *Бул сыркоонун айласын бир гана улукман акем табат.* (эл жомогу). Бул сүйлөмдөгү модалдуулук (*тактагыч,чектегич*) бөлүкчөнүн тизмектеле айтуусу менен берилген.

Модалдуулукту ар тараптан, терең изилдөө кыйынга турган иш, себеби, кыргыз тилчилеринин арасындагы сүйлөмдөрдү функционалдык жактан бөлүштүрүүдө бирдей пикир жокко эссе.

М.З.Закиев татар тилиндеги модалдуулук ыңгайын жана убагын, сүйлөмдүн өзгөчө түзүлүшүн, бөлүкчө, бөлүкчөнүн ролундагы суроолуу ат атоочу, сырдык сөзү, сөз тартибин, интонацияны, киринди сөздү жана сүйлөмдү, кайрылууну билдирет деп, эсептейт [Закиев,1995,395-396].

Маселен, субъективдүү-модалдык мааниси тилдик каражаттардын ар түрдүүлүгүндө билдирилет: киринди сөздөр, каратма сөздөр, бөлүкчө менен маанилүү сөздөрдүн айкалышы, сырдык сөздөрү менен анын интонациясы атайын синтаксистик түзүлүштөр, сөздөрдүн кайталануусу, сөз тартиби, о.э.,бул каражаттардын ар түрдүү комбинациялары орун алат.

Каратма – сөз жана киринди сөз сүйлөмдүн модалдык мүчөлөрү болуп эсептелет. Киринди сөздүн негизги функциясы – айтуучунун мамилесин чындыкка билдирүү, анда албетте ар түрдүү модалдык мамилени билдирүүчүлүк бар.

Киринди сөз: грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай

мамилесин билдирүүчү сөздөр жана сөз айкаштары. Киринди сөздөр сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсү менен байланышпагандан кийин ал өзү да кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Бирок, ал мааниси боюнча сүйлөмгө же айрым сүйлөм мүчөсүнө тиешелүү болуп айтылып, ага модалдык ар түрдүү кошумча маанилерди (*божомолдоо, күмөндүүлүк, ыраазы болуу*) берет. Оозеки кепте киринди сөздү айткан үн акырындап чыгып, өзү ылдамдатылган темп менен жана басымсыз айтылат. Мисалы: ***Балким, окуучулар бүгүн келишер.***

Мында «**балким**» деген киринди сөз бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп, анда айтылган ойго болжолдоо маанисин берип турат.

Эгерде сүйлөмдүн тутумундагы киринди сөздү алып койсок, анда сүйлөм маани жагынан белгилүү бир өзгөчөлүктөргө дуушар болот.

Салыштырабыз: ***Зарыл болгондон кийин, сөзсүз, баруу керек. – Зарыл болгондон кийин баруу керек.***

Мында биринчи сүйлөмдө кыймыл-аракетти сөзсүз аткаруу керек экендигин бекемдеп көрсөтүп турат. Экинчи сүйлөмдө болсо, андай бекемдөө мааниси жок. Киринди сөздөр: Түзүлүшү жагынан бир кылка эмес, ар түрдүү. Демек, мындай учурларда чаташпас үчүн, бул сыяктуу сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги грамматикалык жана семантикалык белгилерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Каратма сөз. Сүйлөмдүн модалдык мүчөсү болуп эсептелет, алар негизинен, субъективдүү-модалдык маанини билдиргенге катышпайт. Каратма сөз – айтылган ой багытталган адамды, же нерсени атап көрсөтүүчү сөз же сөз айкашы.

Каратма сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт, кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Каратма сөздүн милдетин угуучунун көңүлүн айтылып жаткан ойго баруу, анын кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирүү жана угуучуну пикир алышына тартуу болуп эсептелет. Каратма сөздүн милдетин бир сөз же бир нече сөздөн турган сөз айкаштары да аткара берет.

Мисалы: *Мекеним Ала-Тоо, экинчи кайрылып жүзүңдү көрөөр бекенмин. Рахмат сага, Толгонай, ушундай катаал күндөрдө эл-журтка баш болуп жүрөсүң*(Ч.А.).

Каратма сөздүн сүйлөмдө алган орду туруктуу эмес: ал сүйлөмдүн башынан, ортосунан жана аягынан орун ала берет. Белгилеп кетүү керек, субъективдүү модалдуулуктун универсалдуу каражатынын билдирүүсү болуп интонация эсептелет. Адам интонациянын жардамы аркылуу өзүнүн бардык эмоциясын, каалосун, сезимин берүүгө мүмкүн.

Эллипсис кубулушундагы объективдүү жана субъективдүү – модалдык маанисин билдирүүсүн карасак. Мисалы: ***Айла жок, жок жерден Каныбек кармалып кетти.*** (К.Ж.). Бул сүйлөмдүн модалдык маанилери (*болжолдоо, өкүнүү, кейүү*) этиштин ыңгайы чагы гана эмес, киринди сөз аркылуу да билдирип турат.

Айтуучунун чындыгы анын эмоционалдык мамилесин ар түрдүү чакыруу катары, ар түрдүү жактан баалап көрсөтүшү мүмкүн. Ал эмне үчүн, же эмнегедир каршы коюлуп салыштырылып, карым-катышта болушу, сүйлөмдүн бөлүгүндө белги коюлуп бөлүнүшү мүмкүн. Мисалы: Билдирүүдө сүйлөмдөгү ал абалда айтуучу – субъективдүү ар түрдүү мамиле кылышы мүмкүн: Ал бул билдирүүнүн чындыгына ишенгендикте, же ишенбегендикте болуп, анын булагын издеп, же аныкталышы мүмкүн: атайын ал үчүн эмне болбосун белгилеп же баалайт: бул билдирүүнү кандайдыр бир ой менен башка фактыларга, же окуяларга салыштырат.

Сүйлөмдүн грамматикалык мындай мааниси кабарлоонун чындыкка болгон деген жалпы түшүнүккө биригет. Сүйлөмдүн негизги үч белгиси бар: предикативдүүлүк, модалдуулук жана сүйлөмдү уюштурган интонация.

Мисалы: *Ал университет – Ал университетпи?*

Бул маани интонациянын, суроолуу бөлүкчөсүнүн жана суроолуу ат атоочтун жардамы менен билдирилет. Айтуучунун сүйлөм мазмунундагы анын аныгы, же аныксыз жагында, ишеничтүү же ишеничсиз экекенин билдиргендеги баасы.

Мисалы: *Аскар Таласта. Аскар балким Таластадыр. Көрөсүң, Аскар Таласта.* Ишеничтүү, же ишеничсиз мааниси ар бир сүйлөмгө ээ. Ишеничсиз модалдык сөздөр жана бөлүкчөлөрдө билдирилиши мүмкүн.

Субъективдүү маанилер грамматикалык каражаттар менен: ал эми объективдүүсү, негизинен, лексикалык каражаттар менен билдирилет.

Модалдуулук ар бир сүйлөмдүн олуттуу конструкциялык белгиси болуп эсептелет, бул айтылгандын чындыктагы мамилесине ар кандай түрдө билдирген категориясы. Объективдүү модалдуулук – бул чындыктагы анын чыныгы көз карашы менен айтылганын кармаган мамилесинен чындыкка ылайыктуу же ылайыксызы. Башкача айтканда, субъективдүү модалдуулукка күчөтүлгөн маанисинин экспрессивдүү баасы, ишеничтүүлүгү же ишенбестүүлүгү, аныкталуусу же аныкталбастыгы, макулдугу же макулсуздугу ж.б. бир катар мааниси кирет.

Эллипсис кубулушунда предикативдүүлүктүн туюндурулушу. Жөнөкөй сүйлөм синтаксистин негизги бирдиги болгондуктан, синтаксистик системанын борбордук орунун ээлейт. Сүйлөмдүн маңызын ар түрдүү лингвистикалык багыттын өкүлдөрү ар түрдүү аныкташкан: маселен, сүйлөм логикалык, психологиялык, формалдуу-грамматикалык багытта изилденген.

«Сүйлөмдүн бул же тигил мүчөсүнүн түшүп калышы, кемип айтылышы, алардын өзүнчө синтаксема аркылуу берилбеши ой - пикирдин, түшүнүктүн мазмуну толук болбой, информация толук жетпей калды деген сөз эмес. Түшпөй берилген сөз, сүйлөм мүчөлөрү, контекст, речтик кырдаал аркылуу сөз эмне жөнүндө болуп жаткандыгы, кандай түшүнүк, кандай информация берилгендиги айкындалат» [Мусаев,1983].

Сүйлөм структуралык схема катары тилге, ал эми аныктама катары кепке тиешелүү. Анткени кандай гана сүйлөм болбосун, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан, боло турган, болуп өткөн реалдуу же ирреалдуу чындык жөнүндө кабар берет. *Асан мугалим болуп иштейт (чындык болуп жаткан). Асан мугалим болуп сөзсүз иштейт(келечекте боло тургандыгы).*

Предикативдүүлүктүн жалпы мааниси модалдуулук, синтаксистик чак (*сүйлөмдө кабарланып жаткан окуя, кубулуш, өнүгүп өсүү процесстердин бардык мезгилге, убакытка көзкаранды*) жак аркылуу туюдурулат. Ал эми модалдуулук болсо белгилүү шартта ыңгайына жараша предикативдүүлүктүн жалпы маанисин аныктайт.

Бул туурасында профессор Т.Токоевдин берген аныктамасында: «Логика-грамматикалык деңгээлде предикативдик катыштын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар. Предикативдүүлүк ядросун түзүп, айтымдын негизги борборунун маанилик жүгүн көтөрүп турган элемент-предикат», - деп берген [Токоев, 2006,117-118]. Тактап айтканда, интонация сүйлөмдү толук түрдө грамматикалык ырааттуулукка келтирет жана анын ар кыл модалдык маанилерге ээ болуп турушун шарттайт.

Жыйынтыктап айтканда, Эллипсис – бул сүйлөмдү семантикалык жана структуралык жактан кемитпей, курамынан өз алдынча элементтерди кыскартуу. Эллипсистик конструкциялар контексттик же кырдаалдык каражаттар аркылуу маанилик жана формалдык жактан толуктоого муктаж эмес. Эллипсис кубулушунда кыскартылган компоненттердин орун алышы структуралык норма болуп саналат.

Корутунду

1.Сүйлөмдөгү эллипсис кубулушу деп түшүп калган (*кыскарган*) баш мүчөнүн (*баяндоочтун*) бүткөн маанини билдирүү үчүн сүйлөм грамматикалык жана семантикалык жактан талап кылбаган синтаксистик конструкцияларды түшүнөбүз жана эллипсис кубулушу кемтик сүйлөмдүн бир түрү катары каралышы мүмкүн эмес. Ошондой эле, эллипсистин пайда болушу - «тилдин үнөмдөө» принциби, анда сүйлөөчү өзүнүн оюнун мазмунун кыска, бирок түшүнүктүү жана так берүүгө аракетин белгиленет.

2.Эллипсис кубулушунун кемтик сүйлөмдөн айырмачылыгы кептик айрым кырдаалдарда сүйлөмдүн семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүнө маанилүү роль ойнобогон сөз, же сөз тизмектеринин сүйлөмдүк түзүлүштө түшүп калышы айкын көрүнүп турат. Бирок стилдик жактан ойдун толук берилиши сакталып, маалымат жыйынтыкталып турат.

3.Эллипсис, эки тутумдуу сүйлөмдөргө да, бир тутумдуу сүйлөмдөргө да формалдык жактан жакындыгы болсо да, анын түшүп калган бөлүгүн (*мүчөсүн*) калыбына келтирүүдө экспрессивдүүлүк төмөндөп, айтылуучу ойдун максатына, стилдик өзгөчөлүгүнө да доо кетиши мүмкүн.

4.Эллипсис кубулушу (*түзүлүшү*), синтаксиске, стилистикага байланышкан маселелердин чечилишинде чоң роль ойнойт. Эллипсис көп

кырдуу жана татаал процесс, ал тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүнө карата аныкталат;

5.Эллипсис кубулушу биздин аң-сезимибиздеги даяр моделди түшүндүрөт. Биз мындай моделдерди өз алдынча жаратпайбыз, болгону даярды колдонобуз. Мындай модель бүтүн, ажырагыс сыяктуу кабылданат. Эгерде моделде кандайдыр бир элемент түшүп калса, ал бүтүндөй моделдин жалпы маанисине доо кетирбейт б.а., моделдин түшүп калган кызматын калган бөлүгү аткара берет.

6.Эллипсис кубулушу өзгөчө логика-грамматикалык өз алдынча синтаксистик түзүлүш катары толук сүйлөмдөр сыяктуу өзүнүн коммуникативдик функциясын толук кандуу аткарат. Мындай эллипсис конструкцияларды грамматикалык жактан толуктоо тилдин синтаксистик нормаларынын бузулушуна алып келет.

7.Эллипсис кубулушу, биринчиден, кемтик сүйлөмдүн пайда болушунда, уюштурулушунда, өсүп-өнүгүшүндө негизги шарттардын бири болсо, экинчиден, тилдик каражаттарды ыраттуу колдонуу, аларды үнөмдөөнүн, негизинде ар кандай тилдик кайталоолордон, чиеленүүлөрдөн четтөө сыяктуу стилдик муктаждыктар менен байланыштуу болот да, пикир алышуу учурунда ой-пикир так, кыска, конкреттүү болуп, информациянын көркөмдүүлүгү артат.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Ибраева, Д.А. Эллипсис кубулушунун семантикалык структурасы [Текст] / Д.А.Ибраева // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – 2012. – №4. - 139-142.

2. Ибраева, Д.А. Эллипсистин татаал сүйлөмдөрдө пайда болуу шарты [Текст] / Д.А.Ибраева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2013. – №22. - 76-79-бб.

3. Ибраева, Д.А. Эллипсис кубулушундагы объективдүү модалдык маанисин билдирүү жолу [Текст] / Д.А.Ибраева // БГУнун жарчысы. – 2013. – №1 (24). - 115-118.

4. Ибраева, Д.А. Эллипсис кубулушунун структуралык синтаксистик үлгүсү жана аны кеңейтүүнүн жолдору [Текст] / Д.А.Ибраева // Вестник КГУ им. И.Арабаева. Серия: Филологические науки. – 2013. – Вып.10. – 76-79-бб.

5. Ибраева, Д.А. Татаал сүйлөмдөгү эллипсистин белгиси [Текст] / Д.А. Ибраева // Известия вузов. – 2013. – №5. - 169-172.

6. Ибраева, Д.А. Эллипсис атоочтук сүйлөм түзүлүшүнүн башка типтеринен айырмасы [Текст] / Д.А.Ибраева // Известия вузов. – 2013. – №5. - 172-176-бб.

7. Ибраева, Д.А. Сүйлөмдүн модалдуулугу маселесине карата [Текст] / Д.А. Ибраева // К.Тыныстанов атындагы ЫМУ жарчысы. – 2013. – №34. - 201-205.

8. Ибраева Д.А. Эллипсис кубулушундагы объективдүү жана субъективдүү модалдык маанисин билдирүү жолу [Текст] / Д.А.Ибраева // «ЮНУСАЛИЕВ ОКУУЛАРЫ-2015» КР УИА Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту –2015. – 111-116.

9. Ибраева, Д.А. Эллипсис татаал сүйлөмдүн чектелүүсү жана ага окшош түзүлүштөр [Текст] / Д.А.Ибраева // «ЮНУСАЛИЕВ ОКУУЛАРЫ-2015» КР УИА Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту –2015. – 127-131.

10. Ибраева, Д.А. Сүйлөм жана эллипсис кубулушу [Текст] / Д.А.Ибраева // Н.Исанов атындагы КМАКТАУнун жарчысы. –2015. - №1(47). - 115-118.

11. Ибраева, Д.А. Эки тутумдуу сүйлөм жана эллипсис кубулушу [Текст] / Д.А. Ибраева // Международной научно-практической конференции на тему: «ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ: ИНТЕГРАЦИЯ И МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ» Южно-Казакстанская Государственная Фармацевтическая Академия (ОКМФА казак тили мен латын тили). – 2015. –80-83.

12. Ибраева, Д.А. Эллипсис кубулушуна жалпы тил илиминин көз караштары [Текст] / Д.А.Ибраева // Международной научно-практической конференции на тему: «ЕВРАЗИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СОЮЗ: ИНТЕГРАЦИЯ И МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ» Южно-Казакстанская Государственная Фармацевтическая Академия (ОКМФА казак тили мен латын тили) – 2015. –21-24.

13. Ибраева, Д.А. Сүйлөмдүн структуралык толуктугунун түркологияда изилдениши [Текст] / Д.А.Ибраева // Тил адабият жана искусство маселелери. – 2016. - №1. - 327-330.

14. Ibrayeva D.A. From history of studying of the phenomenon of the ellipsis [Tekst] / D.A. Ibrayeva // INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS AND PROSPECTS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION». – USA, BOSTON –2016. № 2 (12) (ISSN 2410-275X UDC08) 139-143.

15. Ibrayeva D.A. Ellipsis phenomenon statistics [Tekst] / D.A. Ibrayeva // «EUROPEAN JOURNAL OF LITERATURE AND LINGUISTICS». AUSTRIA, VIENNA –2016. №1 (ISSN 2310-5720) 73-77.

16. Ибраева Д.А. Место эллипсиса в мышлении, речи и языке, а также в дополнении, экономии и избыточности [Текст] / Д.А.Ибраева // ЕВРАЗИЙСКОЕ НАУЧНОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ Наука и современность Москва –2016. №1(13) (ISSN 2411- 1899) 119-121.

17. Ibrayeva D.A. Research of non complete sentences and of ellipsis in Kyrgyz linguistics [Tekst] / D.A. Ibrayeva // «THE PRIORITIES OF THE WORLD SCIENCE: EXPERIMENTS AND SCIENTIFIC DEBATE». USA, CHARLESTON –2016. №1 (17) (ISSN 2510-280X) 140-143.

Ибраева Дамира Асанбековнанын 10.02.01 - кыргыз тили адистиги
боюнча «Кыргыз тилиндеги эллипсис кубулушу» деген темада
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Синтаксистик конструкциялар, функционалдык-коммуникативдик (*экспрессивдик*), деривативдик (*трансформациялык*) аспектилер, структура-семантикалык анализ, парадигматикалык факторлор, экспрессивдүүлүк – эмоционалдуулук ж.б.

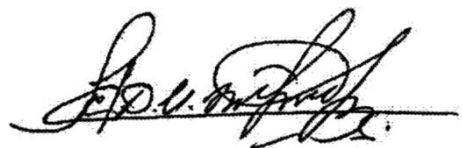
Изилдөөнүн объектиси: Диссертациялык иштин изилдөө объектиси болуп кыргыз тилиндеги эллипсис кубулушунун структура-семантикалык, грамматикалык жана функционалдык табиятын аныкталуусу эсептелет.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз тилиндеги эллипсис кубулушунун өзгөчөлүгүн белгилеп о.э., башка тил илимдеринде өнүгүшүн иликтөө аркылуу, анын теориялык маселелерин, көз караштарын окуп үйрөнүүдө кыргыз тил илиминдеги ордун көрсөтүп, жөнөкөй, татаал, модалдуу сүйлөмдөрдө колдонулуш чөйрөсүн ачып берүү.

Изилдөөнүн методдору: Иликтөө ишин жүргүзүүдө баяндоо, сыпаттама методдору, структура-семантикалык анализ, байкоо жүргүзүү, чечмелөө, жалпылоо жана анализдин статистикалык ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн жаңылыгы: Кыргыз тилиндеги эллипсистин семантикалык структура катары алгачкы жолу классификацияланышы жана системага салынышы реалдуу факты-материалдар менен далилденет.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжалары, кыргыз жана башка түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. ЖОЖдордо кыргыз тилинин синтаксиси жана стилистика боюнча лекция курсун окууда, окутуу практикасында, практикалык, семинардык сабактарды өтүүдө, кыргыз тилинин программасын (*жаңыча*) түзүүдө, айрым теориялык жоболорун иштеп чыгууда колдонууга толук мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Ибраевой Дамиры Асанбековны** «Явление эллипсиса в кыргызском языке» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: Синтаксические конструкции, функционально-коммуникативный (*экспрессивный*), деривативный (*трансформационный*) аспекты, структурно-семантический анализ, парадигматические факторы, экспрессивность-эмоциональность и др.

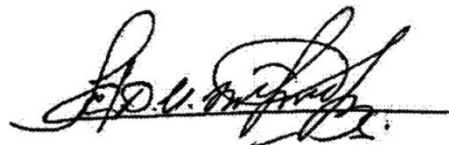
Объект исследования: Объектом исследования является выявление структурно-семантической, грамматической и функциональной природы явления эллипсиса в кыргызском языке.

Цель исследования: Отмечая особенности явления эллипсиса в кыргызском языке, путем рассмотрения изученности этой проблемы в исследованиях по другим языкам, связанных с ней теоретических вопросов, различных взглядов на данное явление, показать его место в кыргызском языкознании, раскрыть особенности его применения в простых, сложных и модальных предложениях.

Методы исследования: В процессе исследования были применены повествовательный, описательный методы, структурно-семантический анализ, метод наблюдения, толкования, обобщения и статистический анализ.

Новизна исследования: Впервые в кыргызском языке эллипсис классифицируется и систематизируется как семантическая структура, что подтверждается реальным фактическим материалом.

Сфера применения: Результаты исследования могут найти широкое применение в изучении синтаксического строя кыргызского и других тюркских языков. Их можно использовать в вузах при чтении лекций по кыргызскому синтаксису и стилистике, проведении практических и семинарских занятий, в подготовке новой программы по кыргызскому языку, разработке отдельных теоретических положений.

ABSTRACT

of the thesis by Ibraeva Damira Asanbekovna on the topic: «The phenomenon of ellipsis in the Kyrgyz language» to attain the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.01.09. – Kyrgyz language

Keywords: syntactic structure, functional-communicative (*expressive*), and derivative (transformational) aspects, structural-semantic analysis, paradigmatic factors, emotional expressiveness, and others.

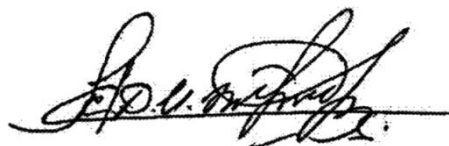
Object of the study: The purpose of the study is to identify the structural and semantic, grammatical and functional nature of the phenomenon of ellipsis in the Kyrgyz language.

Objective of the study: Pointing to the specifics of the phenomenon of ellipsis in the Kyrgyz language, by considering studies on this problem in other languages, related theoretical issues, different views on it, demonstrate a place takes in Kyrgyz linguistics, reveal the peculiarities of its use in simple, complex and modal sentences.

Methods used: During there search narrative, descriptive methods, structural-semantic analysis, observation method and techniques of interpretation, compilation and statistical analysis were applied.

Novelty of the study: For the first time in Kyrgyz language the phenomenon of ellipsis is classified and systematized as a semantic structure for the evidence of what the real factual material is alleged.

Scope of use: The study results can be widely used in studying the syntactic structure of the Kyrgyz and other Turkic languages. They can be used in high schools with lectures on the Kyrgyz syntax and style, carrying out practical and seminars, in preparation a new edition of the Kyrgyz language programs, and the development of certain theoretical positions.

23.09.2016-ж. басууга кол коюлду. Өлчөмү 26Х84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөм 1,7 б.т. Нускасы 200.
Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Чекиров» Н. М.

